

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

ЗА СВОБОДУ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДІАЛОГ ТА СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ

Отже, у сеймі міжвоєнної Польщі поряд з економічними та національними проблемами важливе місце відводилося вирішенню освітніх питань. Посли використовували всі доступні правові інструменти для діяльності у сеймі: промови, внесення законопроектів, подань та інтерпеляцій. Українські парламентарі, подібно до єврейських та німецьких депутатів, використовували парламентську трибуну для захисту прав та інтересів своїх виборців, зокрема, відстоювали право меншин на навчання рідною мовою та розбудову мережі непольськомовних навчальних закладів, вимагали поліпшення матеріального становища вчителів, припинення утраквізації шкіл, прийняття узгодженого з меншинами освітнього законодавства тощо. Однакові вимоги, а також обмеження, встановлені у регламенті засідань сейму, зумовили спільну діяльність парламентарів від непольського населення, що виявилася як в організації БНМ, так і в постійній парламентській співпраці (внесення подань, голосування). Ситуативним парламентським союзником українських послів були члени польських лівих сил, які частково підтримували їхні вимоги, зокрема надання меншинам територіальної автономії, гарантування широких громадянських свобод, забезпечення рівних можливостей в освітній сфері шляхом створення мережі безкоштовних навчальних закладів усіх рівнів з мовами викладання меншин. Натомість польські депутати від правих політичних сил та партій центру в сеймі переважно докладали зусиль до формування законодавчої бази для розбудови польськомовного шкільництва, що мало стати інструментом культурно-політичної й національної асиміляції непольського населення, відкидали усі законопроекти та подання, спрямовані на покращення становища шкільництва непольського населення. Як наслідок, більшість внесених українськими парламентарями подань та законопроектів, попри підтримку їх польською лівицею в сеймі та депутатами від меншин, так і не були прийняті.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ТА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКОВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТОЛІТТЯ

У Другій Речіпосполитій міжконфесійна проблема співіснування тісно перепліталась із національною, а та, своєю чергою, була чи не найважливішою для існування поліетнічної держави та її веденням внутрішньої і зовнішньої політики. Інкорпорована 1923 р. Східна Галичина стала об'єктом протистояння двох націй – української та польської, євреї ж переважно займали позицію нейтралітету в цій боротьбі⁵²⁴. Впровадження денаціоналізації, а насправді полонізації щодо непольських народів, зокрема українців, передбачало лояльність до церковних структур або співпрацю з ними. У трактаті «Про охорону прав національних меншин» (1919) уряд взяв на себе низку зобов'язань перед міжнародною спільнотою, серед інших – захист релігійних прав своїх громадян. Декларуючи цілковиту рівність усіх громадян Польщі перед законом, трактат гарантував свободу віросповідання

⁵²⁴ Міжвоєнне село Західної України: соціум, господарство, духовність / Р. Гусак, Н. Коростіль, О. Малярчук. Івано-Франківськ, 2014. С. 64.

нацменшинам та інші демократичні цінності⁵²⁵. Однак толерантне ставлення до національних меншин розглядали не як ціль, а як засіб реалізації польських державних інтересів. Польські урядовці неодноразово застосовували принцип регіональної політики до західноукраїнських земель. Для створення полонофільського руху серед українців було вирішено впровадити державну асиміляцію в Галичині й на Волині. Щодо українського населення Холмщини, Полісся, Підляшшя і Лемківщини Бельведер рекомендував реалізовувати політику національної асиміляції.

У відновленій Польщі офіційно були визнані три Католицькі Церкви: Римо-Католицька (РКЦ), Греко-Католицька (ГКЦ), Вірмено-Католицька; духовництву гарантували привілеї у звільненні від військової служби, судової відповідальності; було закріплено вплив Католицької Церкви у сфері освіти. Конкордат між Польщею та Апостольською столицею підтвердив привілеї Церкви та духовенства, встановив адміністративну структуру та майнові права, посприяв Церкві у великих можливостях впливу на суспільство. Було знято обмеження цензури щодо відозв та пасторських листів, навчання релігії стало обов'язковим і для приватних шкіл. Лояльність єпископів до держави мала би гарантувати їхня обов'язкова присяга Президентові республіки⁵²⁶. Упродовж всього міжвоєнного періоду польські урядові кола цілеспрямовано підтримували Римо-Католицьку Церкву, вбачаючи у ній свого головного союзника в асиміляційних процесах, насамперед на західноукраїнських землях⁵²⁷. Католицьке духовенство стало важливим і потужним інструментом пропаганди ідей польської державності та культури на східних територіях. Окрім того, Римо-Католицька Церква мала величезний вплив на освітню систему й позашкільне виховання молоді, відіграла помітну роль у громадсько-культурному житті населення східних воєводств, в той час як Греко-Католицька провадила свої акції насамперед серед українців.

Конфесійний критерій не завжди збігався з етнічною ідентифікацією. Факти свідчать, що в Східній Галичині існували громади поляків греко-католиків, німців та євреїв римо-католиків, латинників українців. Через масові фальсифікації польської влади під час проведення переписів населення (1921, 1931) встановити достовірні дані стосовно конфесійної належності складно. Офіційна статистика переконувала у сприятливих тенденціях швидкого зростання чисельності поляків та римо-католиків у краї. Однак незаперечним є також те, що кількість поляків греко-католиків на Галичині наближалася до пів мільйона осіб, переважно в парафіях «на захід від Львова». У цих громадах чи не найбільше виявлялась латинність обрядів, виголошення проповідей польською мовою, на що звертав увагу навіть Андрей Шептицький у своєму пастирському посланні 1931 р. «Вірність традиції», обурюючись тенденціями наближення до латинського обряду⁵²⁸.

Конференції єпископів Польщі не мали юридичного статусу (до часу II Ватиканського Собору), однак з боку Ватикану заборони не існувало. Такі зібрання називалися з'їздами польських єпископів, а від 1930 р. – Пленарними конференціями польського єпископату. Ватикан розглядав такі Собори як засіб до автономної

⁵²⁵ Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i istowarzyszonymi a Polska podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. *Dz. U. R. P.* 1920. Nr 110. Poz. 728. S. 1934–1946.

⁵²⁶ Krasowski K. *Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej*. Warszawa; Poznań, 1992. S. 188.

⁵²⁷ Mysłek W. *Kościół Rzymsko-katolickie w Polsce w latach 1918–1939. Zarys historyczny*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1966. S. 663.

⁵²⁸ *Історія релігії в Україні / за ред. П. Яроцького*. Київ, 2001. Т. 4. С. 427.

розбудови місцевої національної Церкви, однак реальних важелів впливу на зміну ситуації не мав⁵²⁹. 1925 р. архієпископові Варшавському підтверджено титул Примаса Королівства Польського, а Гнєзненському надано титул Примаса Польщі⁵³⁰. До 1927 р. конференції єпископату проходили як пленарні засідання, а виконавчим органом був комітет єпископів, що складався з примаса, секретаря з'їзду та трьох ординаріїв (згідно з конференцією 1919 р. в Гнєзно). З 1920 р. до комітету входили примас, польські кардинали, архієпископи-ординарії, єпископ Краківський, секретар з'їзду та два єпископи, яких обирали безпосередньо на конференції. Львівський архієпископ Юзеф Більчевський у 1920–1923 рр. входив у цей комітет. Комітет єпископів 1925 р. перетворився в Комітет митрополитів, що засідав три-чотири рази на рік⁵³¹. При єпископаті діяли різні комісії, зокрема: літургична, добродійних справ, опікунських закладів, шкільна, суспільна, преси (остання поділялася на підкомісії – преси, радіо, кіно) та ін. Наступний львівський архієпископ Болеслав Твардовський у 1928–1938 рр. очолював літургичну комісію, в 1931 р. – комісію з майнових справ для опрацювань ухвал Пленарного Синоду та входив до інших⁵³².

У суспільстві, де мала домінувати католицька думка, РКЦ сподівалася, що католицизм зможе вийти за межі родини та парафії і піднятися на політичний рівень. Однак розвиток суспільної думки та конкретно вибори до сейму 1928 р. засвідчили послаблення впливів РКЦ на політичні процеси в регіонах країни, коли більшу частину мандатів здобули партії, прихильники яких стояли на позиціях послаблення ролі в суспільстві не тільки Католицької Церкви, але й релігії загалом⁵³³. Як вже згадувалося, становище РКЦ у Другій Речі Посполитій визначали Конституція та Конкордат 1925 р., що надавали Церкві досить широкі права та повноваження в межах внутрішньої автономії, лиш би це не суперечило державним законам. Однак таке привілейоване становище було недостатнім для реального впливу в державній політиці, на який розраховувала РКЦ.

Взаємовідносини між РКЦ та ГКЦ залежали від міжнаціональних відносин поляків та українців. Польська Католицька Церква відверто вороже поставилася до проголошення Західно-Української Народної Республіки восени 1918 р., трактуючи прагнення українців до відродження національної державності як вияви сепаратизму та загарбання так званих «східних кресів». Католицька ієрархія обстоювала входження цих земель до Другої Речі Посполитої та прагнула латинізувати обрядовість. Відомий патріотичними заявами львівський архієпископ Ю. Більчевський відповідальність за війну 1918–1919 рр. покладав на українців, а ГКЦ вважав носієм незалежницьких настроїв і підбурювачем українського населення. Проблему «східних кресів» він оцінював виключно як внутрішньопольську і в питанні належності Східної Галичини не враховував міжнародних чинників⁵³⁴.

⁵²⁹ Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. S. 33–34.

⁵³⁰ Ibid. S. 43.

⁵³¹ Ibid. S. 45.

⁵³² Ibid. S. 48–49.

⁵³³ Prałat T. Kościół Katolicki a rząd Marsz. Piłsudskiego. Poznań, 1938. S. 2.

⁵³⁴ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ, 2008. С. 394; Горбачевський Т. Римо-католицька громада у Львові в міжвоєнний період (1921–1939). *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2012. Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. С. 46.

Мобілізаційні можливості Греко-Католицької та Римо-Католицької Церков клір, політики і влада використовували й надалі під час міжнаціонального протистояння. Наприклад, у 1918 р. після оголошення маніфесту імператора Карла I український багатотисячний мітинг 20 жовтня відбувся на площі біля церкви Юра, тоді як у Латинській катедрі в цей день представники краєвої і міської влади на чолі з архієпископом молилися за відродження польської державності. Цього ж дня архієпископ Ю. Більчевський благословив польську патріотичну процесію, на якій віряни молилися до Богородиці – «Королеви Корони Польської» і «польських святих» – Яна з Дуклі та Якуба Стрепи⁵³⁵.

До речі, напередодні та в час російської окупації 1914 р. у 59 парафіях Галичини саме латинські священники замінили греко-католицьких⁵³⁶. Такою вимушеною заміною РКЦ намагалася скористатися передовсім для поширення своїх впливів. У подальшому, в ході дев'ятимісячної війни, Ю. Більчевський неодноразово наголошував на «підступності» українських військ і на тому, що галицькі українці не дотримуються міжнародних норм, водночас закриваючи очі на порушення правил честі польськими військовиками. У своєму повідомленні для Міністерства закордонних справ 1920 р. на тему польсько-українських відносин у так званій «Східній Малопольщі» Ю. Більчевський констатував: ненависть українців до поляків у Галичині значною мірою породжена працею свідомо налаштованих греко-католицьких священників, які, незважаючи на належність до єдиної Церкви, ненавидять усе латинське і передають свій негатив у ставленні до польського народу⁵³⁷.

У час відродження української та польської державності митрополит ГКЦ Андрей Шептицький зайняв однозначну позицію. Попри своє походження та статус, він підтримував українську національну ідею, державотворення Західно-Української Народної Республіки. Андрей Шептицький сприяв скликанню 18 жовтня 1918 р. конституанти. Чимало священників стали членами УНРади; Станиславівський єпископ Григорій Хомишин від імені Шептицького звернувся з пастирським листом, у якому доручив священникам ГКЦ згадувати в молитвах президента УНРади ЗУНР Є. Петрушевича, а також Українську державу та військо. Для митрополита ГКЦ, який фактично репрезентував польсько-українську родину, польсько-українська війна стала його особистою трагедією, бо рідний брат Станіслав Шептицький очолив 16 листопада 1918 р. Генеральний штаб Війська польського. Митрополит допускав можливість церковного посередництва у залагодженні протистояння й припинення братовбивчої війни. З метою припинення війни апостольський візитатор Ватикану А. Ратті 27 грудня 1918 р. звернувся до представників РКЦ і ГКЦ із закликом об'єднати спільні зусилля. У зв'язку з цим було проведено зустрічі очільників Церков А. Шептицького та Ю. Більчевського 30 грудня 1918 р. та 18 січня 1919 р., на яких обговорено зміст відозв до командувачів супротивних військ щодо негайного

⁵³⁵ Кісь Н. Пам'ять та ідентичність українських греко-католиків. Про джерела історичної політики УГКЦ. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kis_Nazar/Pamiat_ta_identychnist_ukrainskykh_hreko-katolykiv_Pro_dzherela_istorychnoi_polityky_UHKTs.pdf? C. 71. (дата звернення: 15.05.2020).

⁵³⁶ Nieznana korespondencja Arcybiskupow Metropolítów Lwowskich Józefa Bilczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny Polsko-Ukraińskiej 1918–1919 / oprac. J. Wołczański. Lwow; Kraków, 1997. S. 34.

⁵³⁷ Ibid. S. 165.

припинення воєнних дій, обміну військовополоненими та створення офіційної делегації для впровадження цих намірів. Однак призупинити воєнні операції довкола Львова було важко⁵³⁸. Після втрати українцями Львова, встановлення польської влади в багатьох повітах краю сотні священників ув'язнили, десятки інтернували, частина відступила з військом або залишила свої парафії.

На початку 1921 р. польська влада намагалася використати ГКЦ у переговорах із членами еміграційного уряду ЗУНР, коли за посередництва священника Тита Войнаровського Євгенів Петрушевичу (на той момент перебував у Відні) передали проєкт пропозицій щодо надання широкої автономії Галичині. Однак вказані пропозиції поляків було проігноровано з надією на «доброму волю» Антанти як гаранта цих територій⁵³⁹.

Після закінчення війни й «узаконення» Радою послів статусу Східної Галичини (1923) становище РКЦ ще більше зміцнилося. До її управлінських структур не допускали представників нетитульної нації. Важливий критерій призначення єпископа в структурі РКЦ становила його національність. У воєнних протистояннях ГКЦ закріпила за собою статус національної Церкви для українців, а РКЦ – для поляків. Це загострювало антагонізм та конфлікти між двома народами. Тому на початку 1920-х років греко-католицькі єпископи нерідко ухилялися від співпраці з єпископами латинськими. Прихильником українсько-польського порозуміння з боку ГКЦ став єпископ Г. Хомишин, що стосовно цього вів переговори з власної ініціативи зі Станіславівським воєводою. Для реалізації ідеї порозуміння єпископ пропонував дві умови: польська сторона мусить припинити подавати в пресі провокативні публікації, а українці, своєю чергою, мають відмовитися від негайного впровадження суверенної держави. Такими заявами Г. Хомишин викликав відверте роздратування української громадськості, натомість польська влада розглядала кандидатуру Г. Хомишина як заміну ненадійного митрополита А. Шептицького⁵⁴⁰. Саме у Станіславівському воєводстві відсоток невдоволених польською владою серед священників був найменшим, чому сприяла позиція Єпископа Г. Хомишина, який невпинно шукав шляхів нормалізації відносин, зокрема через проведення певних змін у церковно-догматичних традиціях та збільшенні присутності Церкви в повсякденному житті мирян. Згодом єпископ став причетним до створення Української християнської організації (1925) та Української католицької народної партії (1930), які обстоювали автономію Галичини⁵⁴¹.

На початку ХХ ст. серйозно розглядали питання меж дієцезій у відновленій Польщі. Не останню роль у перегляді границь дієцезій РКЦ у Галичині відіграв митрополит ГКЦ А. Шептицький, згідно з аргументацією якого Ватикан відкинув протегований польським єпископатом проєкт відкриття римо-католицької дієцезії у Станіславові (як компроміс територіального обмеження компетенції Галицької митрополії) (Лемківщина).

У червні 1921 р. на засіданні єпископів у Кракові було ухвалено провести спільний з'їзд із представниками ГКЦ з метою обговорення спірних моментів

⁵³⁸Красівський О. За українську державу і Церкву. Львів, 1996. С. 10–12.

⁵³⁹Там само. С. 16.

⁵⁴⁰Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904–1939. Івано-Франківськ: Плай, 2001. С. 14–15.

⁵⁴¹Міжвоєнне село Західної України... С. 247.

та приводів до конфліктів. Функції посередника мав взяти на себе архієпископ Ю. Більчевський. З боку греко-католиків готовність до таких перемовин задекларував Станиславівський єпископ Г. Хомишин, вагався Перемишльський єпископ Йосафат Коциловський. Ю. Більчевський з цього приводу писав: якщо запрошення надійде від нього або іншого польського єпископа, то відповідь буде негативна. Найкраще, якби в цій справі ініціатива виходила від нунція або навіть краще Ватикану. Далі римо-католицький архієпископ стверджував, що нібито ненависть українського кліру стосовно Польщі дійшла до межі. На завершення Ю. Більчевський додавав, що необхідно почекати, аби клір втратив надії на власну державу, дочекатися відповідної хвилі, коли остаточно будуть визначені східні кордони Польщі⁵⁴². Зрештою, висновки Львівського архієпископа підтвердились. Ідею спільного з'їзду в 1921 р. підтримало Міністерство внутрішніх справ Польщі, але в листі до Міністерства віросповідань подано низку застережень, зокрема про неможливість розгляду міжнародних антагонізмів⁵⁴³.

На з'їзді польських єпископів 1922 р. у Ченстохові знову розглядали питання припинення ворожнечі між римо-католицькою та греко-католицькою верхівкою як складових єдиної Христової Церкви. Доповідачі, розуміючи всю складність ситуації, радили з найкращим вирішенням почекати до остаточного з'ясування належності Галичини. Пошук консенсусу, до якого прагнули обидві Церкви, диктувала потреба спільних дій під верховенством Апостольського Престолу. Якщо для ГКЦ вичікування давало можливість зберігати певну самостійність, то РКЦ у зближенні бачила ліквідацію цієї автономії греко-католиків.

Після 1923 р. внаслідок негативного для галицьких українців рішення Ради послів Антанти і закріплення Галичини у складі Польщі греко-католицькі єпископи поступово входять до лона Католицького єпископату Польщі, беруть спільну участь у засіданнях та конференціях з латинськими єпископами. Перше спільне засідання за участю греко-католицького єпископа, а ним став Г. Хомишин, відбулося на з'їзді в Ченстохові у липні 1924 р. На Пленарному синоді в Ченстохові 1936 р. поруч з латинськими засідали всі греко-католицькі єпископи. На початку 1930-х років ініціативу єпископа Г. Хомишина налагоджувати конструктивну співпрацю українців з польською владою підтримували чи не всі представники вищого римо-католицького духовенства, зокрема архієпископ Краківський Сапега та Тарнівський єпископ Валендо⁵⁴⁴. Хоча на пленарні конференції примас запрошував усіх єпископів, греко-католицьке духовенство на спільних засіданнях регулярно представляв лише один з унійних владик – в 1930-х роках найчастіше єпископ Й. Коциловський, а решта переважно пояснювали свою відсутність хворобою і делегували суфраганів. Після 1937 р. внаслідок загострення українсько-польських відносин греко-католицькі єпископи уникали участі в спільних крайових з'їздах⁵⁴⁵. Греко-католицьких священників, які мали хороші стосунки з римо-католицькими, звинувачували в «мамелюцтві», тобто зраді національних інтересів, та показуванні селянам поганого прикладу для наслідування. Такі парохі, на думку, зокрема,

⁵⁴² Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. S. 45.

⁵⁴³ Красівський О. За українську державу і Церкву. С. 17.

⁵⁴⁴ Єгреній О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904–1939. С. 37.

⁵⁴⁵ Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. S. 45.

націонал-демократів, давали привід радикалам для антиклерикальної агітації на національному ґрунті⁵⁴⁶.

Після підписання Конкордату греко-католицькі священники нерідко пропускали молитви за державу, притишували голос, інколи в молитвах згадки лунали про український народ та державу⁵⁴⁷. Польські єпископи латинського обряду керувалися державними інтересами і пропагували польський характер Східної Галичини. У цій ситуації греко-католицьке духовенство постало перед складним вибором: лояльність до держави, яку не вважало своєю, або солідаризування з власним народом, пастирями якого були. Існував навіть план виокремлення греко-католицьких архієпархій зі структури Католицької Церкви Польщі й створення окремої «області», підпорядкованої безпосередньо Ватикану на чолі з митрополитом-примасом. Реалізація такого плану, на думку А. Шептицького, стала би першим кроком у бік політичної автономії Галичини⁵⁴⁸. Домогтися виконання цього плану та підтримки з боку Ватикану не вдалося. Натомість у межах католицького єпископату Польщі в 1928 р. було створено Унійну комісію під керівництвом архієпископа А. Шептицького, яка мала на меті посилити співпрацю між ГКЦ та РКЦ. До комісії також увійшли і римо-католицькі священники з Львівської митрополії.

Акцію паціфікації польські єпископи публічно не засудили, що дало греко-католицьким церковникам можливість звинуватити останніх у потуранні брутальній політиці влади. Український політик Д. Левицький особисто інформував митрополита А. Шептицького про злочини під час паціфікації та просив очільника ГКЦ застосувати всі можливі важелі впливу на польську владу. Митрополит закликав консолідуватися всім українським силам в Українському католицькому союзі⁵⁴⁹. Позиція римо-католицького духовенства виглядала неоднозначно: підкреслюючи польськість Галичини, воно сприяло паціфікації. Продовжувалася конкуренція за нових парафіян. (За негласним правилом у змішаних шлюбах сини приймали віру батька, а доньки – матері). Особливо багато нових парафій утворилося відразу після війни з напливом польських колоністів. Поширенню ворожості сприяв перехід у римо-католицизм частини греко-католиків. Це породжувало нездорову конкуренцію за мішані сім'ї і цілу кампанію «викрадення душ»⁵⁵⁰, яка не припинялася ще з ХІХ ст. Обидві Церкви через національні конфлікти втратили можливість бачити спільні риси, що мали б їх об'єднувати на тих засадах, які вони пропагували. Проведення національно-державної політики у Другій Речі Посполитій щодо українців відбулося на відносинах обох Церков. З наближенням Другої світової війни ГКЦ та РКЦ у Львові висунули одна одній взаємні звинувачення. Перед вибухом війни митрополит А. Шептицький нав'язував тісніші контакти з німецьким єпископатом, проти чого виступили архієпископ Б. Твардовський і вірмено-католицький очільник Й. Теодорович⁵⁵¹. Ситуація навколо відносин обох Церков у Львові в міжвоєнний період залишалася «ворожо-нейтральною», коли обидві захищали інтереси влас-

⁵⁴⁶Кісь Н. Пам'ять та ідентичність українських греко-католиків... С. 57.

⁵⁴⁷Там само.

⁵⁴⁸Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. S. 179.

⁵⁴⁹Міжвоєнне село Західної України... С. 248.

⁵⁵⁰Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. S. 180.

⁵⁵¹Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku. Warszawa, 2005. S. 446.

них народів, що перебували в стані конфлікту, їм довелося менше зважати на цілі Христової Церкви та Ватикану і більше ставати зняряддям політичних впливів, підтримуючи державницькі устремління власних націй.

Перебуваючи в структурі Католицької Церкви, ГКЦ теж включилася до організації Католицької акції (КА), спрямованої на тіснішу співпрацю з вірянами. З ініціативи Католицького єпископату Польщі наглядовим органом у проведенні акції ГКЦ став Генеральний інститут КА в Галицькій митрополії. У жовтні 1930 р. утворено Український Католицький Союз (УКС) – першу організацію греко-католиків, що діяла в межах КА. Поширення структур УКС викликало занепокоєння цивільної влади, що вважала появу структур цієї організації чинником додаткового релігійного протистояння⁵⁵². Зрештою, це довів Міжнародний конкурс католицької преси 1935 р., в якому Генеральний інститут КА категорично відмовився виставляти спільну делегацію разом з поляками, мотивуючи це насамперед тим, що українці не є римо-католиками⁵⁵³. У проведенні КА ГКЦ часто конкурувала з РКЦ. Наймасовішим заходом першої стало проведення акції «Українська молодь Христові». Польська преса в коментуванні урочистостей 6–7 травня 1933 р. назвала цю акцію повною несподіванкою для поляків, адже урочистості пройшли вдало, в цивілізований спосіб, що довело високий рівень української самосвідомості.

Інтереси двох Церков також зіткнулися в справі неоунії, яку активно пропагували польські католицькі кола серед православного населення «східних кресів». Звичайно, такі заходи мали посприяти асиміляційним процесам серед українців, а сама неоунія виглядала як католицизм в східнослов'янському обряді. Акція неоунії була започаткована Ватиканом на початку ХХ ст. Як зазначив у березні 1918 р. Папа Римський Бенедикт XV, її мета – «привернути об'єднані східні церкви до давньої єдності»⁵⁵⁴.

Ватикан розглядав східні воєводства Речі Посполитої як своєрідний місток між католицькою Польщею і православною Росією. На думку прихильників унії, швидке падіння радянської влади в більшовицькій Росії, де православ'я перебувало в занепаді внаслідок репресивної політики влади і внутрішніх розколів, створить сприятливі умови для католицької пропаганди. Задля зближення східного й західного християнства 1917 р. в Римі було засновано Конгрегацію у справах східних церков. У той самий час розпочав діяльність Східний понтифікальний інститут, що готував місіонерів для країн Східної Європи.

З огляду на те, що поширення унії в її греко-католицькому варіанті, який мав виразне українське забарвлення, було неприйнятним для польської влади, польські єпископи схилилися до створення нового уніатського обряду, заснованого на синодальному обряді Православної Церкви. Цей обряд мав стати перехідним етапом до латинського або ж окремим і самодостатнім обрядом у межах Католицької Церкви.

Підляський єпископ Генрик Пшездецький у 1923 р. представив варіант нової церковної структури в системі РКЦ східного обряду, але незалежної від

⁵⁵² Behen O. Akcja Katolicka i ukraińskie organizacje katolickie w Małopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2009. S. 75–90.

⁵⁵³ Ibid. S. 110–111.

⁵⁵⁴ Крамар Ю. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_kramar.pdf (дата звернення: 15.05.2020).

Греко-Католицької Церкви. Папа Пій XI схвалив план організації нової Унійної Церкви, до розробки якого було залучено і єпископа Г. Пшездецького. За задумом Ватикану, неоунійні священники мали закінчувати римо-католицькі семінарії, досконало вивчаючи східний обряд⁵⁵⁵. Справа була полагоджена, і перші неоунійні парафії почали з'являтися на українському Підляшші.

Польський уряд зрештою такі церковні ініціативи не визнав та навіть вважав шкідливими для польської державності. Урядовці висловлювали побоювання, що неоунія може викликати «релігійну війну на кресах», загострити і без того напружені відносини держави з Православною Церквою, дестабілізувати ситуацію на східних теренах Речі Посполитої, пов'язану з намаганням митрополита Андрея Шептицького посилити місійні впливи ГКЦ на етнічні українські землі Підляшшя, Волині, Холмщини, адже він був переконаний, що для успішного впливу на православних «сходу» потрібно самим «бути східним», виступав за те, щоб саме галицька гілка унії стала «передовим загоном католицизму»⁵⁵⁶.

Утвердженню Римо-Католицької Церкви сприяло зростання нових парафій навколо новозведених костелів. Будівництво нових храмів РКЦ по всіх більших селах Галичини влада вважала невідкладною справою. Міністерство рільництва активно сприяло наданню лісоматеріалів церковникам за надзвичайно низькими цінами. З Центральної Польщі сюди переходили на службу все нові священники⁵⁵⁷. Акція реіндикації православних церков на Холмщині та Підляшші, проведена польською владою, не дала оптимізму в нормалізації відносин РКЦ та ГКЦ. Згадаємо також 1918–1924 рр., коли за неформальної підтримки польського уряду під костели було захоплено 315 культових об'єктів, з них 175 колишніх греко-католицьких церков, відданих у 1875 р. царською владою Російській Православній Церкві⁵⁵⁸. Тобто про повернення цих церков греко-католикам взагалі не йшлося. Реіндикацію здійснювали з ініціативи «знизу вгору» – через спонтанне захоплення церкви католиками, а особливо на останньому етапі, згідно із заздалегідь розробленими планами, затвердженими урядом. Питання знищення церков було підняте на засіданнях польського сейму та сенату. Зокрема, Степан Баран, політик Українського національно-демократичного об'єднання родом із Галичини, греко-католик за віросповіданням, підготував два звернення до голови польського уряду. У своєму пастирському посланні греко-католицький львівський митрополит Андрей Шептицький висловив обурення з приводу руйнування православних церков⁵⁵⁹.

Отже, міжцерковні відносини ГКЦ та РКЦ часто будувалися не на принципах християнського віровчення та настановах Ватикану, а залежали від політики Бельведеру, польської влади у Східній Галичині. Моменти політичного порозуміння

⁵⁵⁵ Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 74–86.

⁵⁵⁶ Крамар Ю. Національно-культурна та релігійна політика урядів...

⁵⁵⁷ Міжвоєнне село Західної України... С. 257.

⁵⁵⁸ Ревіндикація. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 15.05.20).

⁵⁵⁹ Акція руйнування православних церков на Холмщині та Підляшші. 1938 рік. URL: <https://old.uinp.gov.ua/methodicmaterial/aktsiya-ruinuvannya-pravoslavnikh-tserkov-na-kholmshchini-ta-pidlyashshi-1938-rik?q=methodicmaterial/aktsiya-ruinuvannya-pravoslavnikh-tserkov-na-kholmshchini-ta-pidlyashshi-1938-rik> (дата звернення: 15.05.2020).

сприяли водночас міжцерковному діалогу, а загострення міжнаціональних відносин поляків та українців, навпаки, безпосередньо відбивалося на ухиленні церковників від співпраці. Латинські єпископи головними причинами міжобрядових конфліктів вважали зміну обряду, релігійне навчання дітей священниками іншого обряду і змішані шлюби, прийняття Святих Таїнств від священника іншого обряду.

«МАРХЛЕВЩИНА НАША РАДЯНСЬКА»: ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РАЙОНУ УСРР 1925–1935 РОКІВ⁵⁶⁰

У нарисі на підставі наявної історіографії⁵⁶¹, а також виявлених автором нових документальних джерел, які вперше вводяться до наукового обігу, зроблено спробу по-новому реконструювати призабуту сторінку з історії українсько-польського прикордоння міжвоєнної доби ХХ ст. – причини створення, історію функціонування й мотиви владної ліквідації Мархлевського польського національного району УСРР 1925–1935 рр.

Обставини створення й перші роки функціонування польського національного району УСРР

Мархлевський (до 1926 р. – Довбишанський) польський національний район УСРР був створений у загальному річизі політики «коренізації»/«українізації»⁵⁶² відповідно до постанови Малої Президії ВУЦВК від 21 липня 1925 р. з населених пунктів Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського районів Житомирської округи з компактними масами польського населення.

Наприкінці липня 1925 р. голова Житомирського ОВК З. Табаков розповів кореспондентові губерніального щоденника про плани утворення «зразкового

⁵⁶⁰ Первісну версію статті див.: Горбуров К. З історії українсько-польського прикордоння міжвоєнної доби ХХ ст.: Мархлевський польський національний район УСРР 1925–1935 рр. *Регіональна історія України*: зб. наук. статей / редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.), Я. В. Верменич (відп. ред.) та ін. Київ, 2015. Вип. 9: До 100-річчя від дня народження акад. НАН України П. Т. Тронька. С. 119–140.

⁵⁶¹ Аналіз історіографії питання станом на 2005 р. див.: Ващенко І. М. «Радянська Мархлевщина» як історичний феномен: польський національний район УСРР 1925–1935 рр. в історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. статей / редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. Київ, 2005. Вип. 30. С. 202–215.

Серед пізніших публікацій, присвячених польському національному району УСРР, виділимо статтю Т. Зарецької 2007 р. (див.: Зарецька Т. Політика радянської влади щодо створення польських національних районів в УСРР. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць* / редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ, 2007. Вип. 16, ч. 2. С. 203–219), а також вищезгадану розвідку К. Горбурова 2015 р. у збірнику до 100-річчя акад. П. Тронька.

⁵⁶² Наприклад див.: Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст. Київ: Асоціація «Україно», 1995. 215 с.; Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2002. 188 с.; «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: В. М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я. В. Верменич (заст. кер. авт. кол.) та ін. Київ, 2003. 392 с.; та ін.